

*Guardians of the Memory
Пазители на паметта*

НЕМСКИТЕ ПРЕСТЪПЛЕНИЯ СРЕЩУ ПОЛЯЦИ, ОКАЗВАЩИ ПОМОЩ НА ЕВРЕИ В ИЛЖЕЦКИ ОКРЪГ (РАДОМСКА ОБЛАСТ НА ГЕНЕРАЛ- ГУБЕРНАТОРСТВОТО НА РАЙХА)

Себастиан Пьонтковски

Институт за национална памет – Полша

Резюме. През периода на немската окупация град Илжа (столица на окръга) и неговите околности се намират в границите на Радомската област, като части от Генерал-губернаторството на Райха. Живеещите там поляци подкрепят по различни начини преследваните от немците евреи, доставят им храна, дрехи, дават им подслон. Заради тази помощ немците избиват повече от 50 души от Илжецки окръг, екстерминират цели семейства (заедно с децата и старците) и палят техните домакинства.

Keywords: Poland; Holocaust; gendarmerie

През октомври 1939 г. полските земи, намиращи се под немска окупация, са поделени на две части. Областите, простиращи се в северните, западните и южните покрайнини на страната, са включени в границите на Райха, като почти веднага започва масово изселване на живеещите там поляци и евреи. В другата част, обхващаща централните полски земи, е създадено Генерал-губернаторство на окупираните полски области (нем. *Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete*) със столица Краков. Губернаторството е разделено на четири административни единици – области (*dystrikty*), със столици Краков, Варшава, Радом и Люблин. Тяхното управление е поверено на генерал Ханс Франк. Изграждайки гражданската, икономическата и полицейската окупационна администрация, нейните функционери се заемат и с унищожителни и често крайно брутални дейности, насочени срещу полското и еврейското население.

Радомска област, заемаща близо 24,2 хил. км² и поделена на 10 подчинени административни единици – окръзи (*powiaty*), се отличава на фона на Губернаторството с ясно изразената си специфика. В нейните граници се намират само 3 големи града, които същевременно са развити индустриални центрове – Радом, Келце и Ченстохова. В съседство с тях се намират

десетки малки градчета, част от жителите на които се занимават с търговия, занаяти и услуги, а останалите – със земеделие. Пейзажът на областта е допълнен от многобройните села, чиито жители се занимават с аграрни дейности, животновъдство и в по-малка степен със зеленчукопроизводство и овощарство. Трябва да се подчертае (тъй като този факт изиграва важна роля по време на немската окупация), че в областта се намират обширни горски масиви (Seidler, 2006: 35 i n.). Според официалните немски данни в началото на 1940 г. в Радомска област живеят над 2,7 милиона поляци и над 280 хиляди евреи¹⁾.

Един от най-бедните райони в областта е окръгът със столица Илжа, заемащ терени, съседни на река Висла. В него доминира земеделието, базирано на разпръснати малки стопанства с неплодородна земя. Реколтата винаги е слаба, а градчета като Илжа, Чепелюв, Казанув, Липско, Шенно, Солец и Тарлув изпълняват единствено ролята на локални средища за търговски обмен, разполагайки с изключително дребни заместители на промишлени предприятия в облика на дъскорезници и мелници. Така както във всички централни полски земи, и тук евреите представляват значителна част от населението. Техният дял достига често до 50% от населението (през 1940 г. в Илжа живеят над 1800 евреи, в Чепелюв – над 500, в Казанув – над 600, в Липско – над 1800, в Шенно – над 1100, в Солец – близо 4000, в Тарлув – близо 2000) (Piątkowski, 2008: 173 – 176). Своята професионална активност те концентрират в търговията и занаятите, докато поляците се занимават предимно със земеделие. Преди избухването на войната съвместният живот на двете общности протича много хармонично. В изворите липсват данни за сериозни народностни конфликти, каквито се срещат в други райони на страната. Стопанските контакти между еврейските търговци и занаятчии и полските земеделци са наситени с познанства и понякога с приятелства. Срещат се случаи на сключени бракове, при които еврейски девойки променят вероизповеданието си, свързвайки се с католици.

Този свят е подложен на унищожение през есента на 1939 г. След извършването на милитаристичните актове проведената от немците политика в окупираните полски земи нанася жесток удар на цялото население, в това число – на евреите. Вследствие на въведените в Генерал-губернаторството антисемитски разпоредби те светкавично са изхвърлени отвъд закона. Според издадените от Ханс Франк и реализираните от неговите сътрудници разпоредби евреите са принудени да носят на ръкава си препаска с т.нар. звезда на Давид, лишени са от домовете си, магазините си и занаятчийските си работилници, забранява им се да провеждат стопанска дейност, да ползват железопътен транспорт и др. Всички възрастни са принудени да работят задължителна работа. Осъществяването на тези заповеди парализира обществен живот и тласка стотици хора към отчаяна бедност (Młynarczyk, 2007: 110 i n.).

От този момент нататък те едва вегетират, ползвайки частичната подкрепа на благотворителни организации или от страна на роднини, които са успели да скрият от немците останките от своето имущество. Нарастващата масова нищета се задълбочава през пролетта на 1941 г. със създаването на гета в посочените области. В някои случаи те обхващат определени райони от градовете, в които се съсредоточават евреи, а поляците биват изселени. Значително по-често разпръснатостта на сградите води до превръщане на цели населени места в гета. И в двата случая всеки евреин, който реши да напусне затворения регион, е заплашен от най-сурово наказание за прекрачването на неговите граници. Такова наказание заплашва и всеки поляк, който поиска да окаже каквато и да е било, дори и най-малка помощ на такъв беглец. Тази политика е изразена еднозначно в разпореждането на губернатора Ханс Франк от 15 октомври 1941 г., в което е казано направо: „Евреи, които без разрешение напускат определения им квартал, подлежат на смъртно наказание. На същото наказание подлежат и лица, които съзнателно предлагат убежище на такива евреи. [...] Поощрителите и помощниците подлежат на същото наказание, на което и извършителите, предприетите опити ще бъдат наказвани по същия начин, както и вече извършените действия“ (Dziennik, 1941: 595).

В желанието си за избегнат гладната смърт, много евреи решават да се промъкнат отвъд границите на гетото в търсене на храна и контакт с полските земеделци. Рискът в тези начинания е огромен, тъй като посочените области се намират под стриктния надзор на немската полиция, наричана жандармерия¹⁾. Нейната мрежа обхваща поредица от патрулни постове, чиито функционери постоянно обхождат терените, изпълнявайки стражеви задачи. Ползвайки коли или шейни, теглени от коне, а при добро време също и колела, те обхождат отделните населени места, търсейки всякакви прояви на нарушение на окупационните закони. Много често елементи от дейността на тези патрули са устройването на засади на пътищата, по време на които немците се крият в изкопани встрани от пътя ровове и в гората, задържат всички преминаващи лица, извършват контрол над документите им и правят педантични проверки. Често жандармеристите се обличат в цивилни дрехи, което води до трудното им разпознаване отдалеч. Немските патрули влизат почти всекидневно в избрани села, упражняват контрол над домовете и стопанските постройки в търсене на оръжие, конспиративни издателства, месо от тайно заклано животно и преди всичко нелегално пребиваващи хора – в това число евреи. В много от случаите „посещенията“ на жандармеристите в селските домакинства завършват с побой на заварените в тях хора, често и с екзекуции. Трябва да се подчертае, че жандармеристите са безнаказани в своите действия – могат да извършват арести, да бият или убиват на място всеки, който събуди подозренията им.

Във всеки немски пост се намира арест, в който за дълго са задържани арестуваните лица. Там чрез глад, побой и шантаж те са принуждавани да дават показания, засягащи различни аспекти от живота на полското население. Неведнъж сломените духом затворници решават да станат доносници и след като бъдат освободени, да предават на немците систематични информации за подозрителни елементи в поведението на свои съседи. Макар немците да не са в състояние да получат пълна и комплексна информация за полската военна конспирация, познанията им за лицата, които по различен начин нарушават окупационния „закон“, са доста големи (Piątkowski, 2012: 265 i n.).

През първата половина на 1942 г. животът на евреите в Илжецки окръг е крайно труден. Ден след ден те вегетират, измъчвани от повсеместен глад, заразни болести и репресии от страна на немците. Окупационните условия засягат в най-голяма степен възрастните, но също и децата, сред които се отбелязва голяма смъртност. Непрестанната надежда, че трудната съдба може да се промени, води до това, че с огромно внимание се следят всички новини за събитията на фронта и за промените в положението на евреите, живеещи в окупираните територии. През пролетта на споменатата година до градчетата от Илжецки окръг достигат много общи и с характер на слухове информации за изненадващи събития, разиграващи се в съседния Люблински окръг, разположен на десния бряг на река Висла. Според тях е започнала акция на ликвидиране на гетата, състояща се в извозване на всички техни жители в трудови лагери на терена на Съветския съюз, в които евреите биха могли нормално да живеят и работят. Никой не подозира, че тези събития дават началото на масовото екстерминиране на евреите от Генерал-губернаторството, а влаковете, пътуващи към „трудовете лагери на Изток“, в действителност спират своя бяг в центровете за масово унищожение, като Белжец, Собибур и Треблинка (вж. Pohl, 2004: 39 – 53). Макар и много хора да мислят, че действията на немците имат локален характер, в първите дни на август 1942 г. ликвидационната акция обхваща гетото в Радом, от което близо 30 хиляди души са отведени в неznайна посока.

Информацията за тези събития се разпространява светкавично на терена на цялата област. Властва предчувствието, че ликвидацията на другите гета е неизбежна и скоро предстои. Но нека помним, че въпреки траещите отдавна масови репресии никой не допуска, че евреите ще бъдат подложени на масова екстерминация. Вярва се, че немците фактически ги извозват в трудови лагери, за да им дадат шанс да преживеят войната. Преобладаващата част от жителите на Радомска област, мислейки, че „по-лошо не може да бъде“, се оставят на неизбежната съдба. Мнозина не могат да си представят раздялата с близките, чувствайки отговорност за съдбата на съпрузите си, децата и старите си родители. Някои от евреите, особено по-младите и не-

семейните, обаче не искат да напуснат родните места. Те са убедени, че животът в трудовите лагери би бил много по-труден, отколкото в гетата, затова мислят, че единственият им шанс за оцеляване е да останат на място. За да могат да се възползват от този шанс, е трябвало да избягат от кварталите, затворени преди ликвидацията на гетата, а след това да си осигурят условия да живеят сред поляците. В случая с малките провинциални гета бягството от тях не създава големи проблеми. Те не са заградени, но след напускането на даденото населено място е трябвало да се внимава с пътищата, за да не се попадне на немски жандармеристи. Основен проблем е намирането на място, което да подсури безопасно нощуване и прехрана. Много малко евреи са могли да търсят шанс да оцелеят, правейки се, че са поляци. Това изисква перфектно знаене на полски език, на текстовете на католическите молитви, на полските обичаи, а преди всичко – притежаването на документи, на базата на които биха могли да намерят жилища и работа. Почти никога тези изисквания не са могли да бъдат изпълнени. Съществува и друга възможност – да се обърнат за помощ към познати поляци, с които по-рано са поддържали приятелски или икономически контакти. Споменатата вече голяма активност на немските жандарми прави много рискована молбата за убежище от страна на беглец – в дома или стопанските пристройки. Затова тази възможност се предвижда в краен случай, тогава, когато биват изчерпани всички останали шансове за спасение (Berendt, 2012: 121 i n.; Cobel-Tokarska, 2012: 48 i n.). Остава и една трета, привидно най-проста възможност за бягство – скриване в гората и престой там поне за известно време. Именно към гората се насочват евреите бегълци от Чепелюв, Илжа, Казанув, Липско, Шенно, Тарлув и други населени места, в които през лятото на 1942 г. немците започват ликвидация на гетата.

Както споменават свидетелите, през късното лято и ранната есен в обширните гори, намиращи се в съседство с Илжа, се озовават много евреи (точният им брой не се знае и навярно никога няма да се разбере). Някои от тях живеят самотно, други се събират в групи от по няколко или повече от десет души. Понякога се случва и да са доста по-големи. Макар и животът на бегълците да е много труден, все пак има условия за бедно съществуване. Времето е топло и слънчево, а горите са пълни с гъби и горски плодове. В селата приключва жътвата, а в градините се берат зеленчуците и плодовете. Евреите си набавят храна със собствени усилия, а също така я купуват от земеделците за последните си останали пари. Спят в колиби от клони или в землянки, наричани разговорно „бункери“. Поляците, работещи в лесничейската администрация, толерират присъствието им – лесничейте и горските пазачи единствено ги предупреждават да не палят огън в гората и да не привличат вниманието на немците, които патрулират в околността (Langer, 1993: 86 – 88).

Времето обаче действа във вреда на бегълците. С приближаването на зимата температурата започва да пада под 0⁰ по Целзий. Нощуването в гората се оказва невъзможно, още повече че по-голямата част от евреите нямат топли дрехи. След няколко дни или седмици те не са в състояние да издържат психически на тази вегетация, която напомня за живота на животните. Бедни, гладни, измъчвани от болести, те напускат горите, попадат в ръцете на немците и бързо загиват. Други пък нощем се насочват към селата, молейки за помощ познатите поляци. Молят стопаните за топла храна, за възможността да прекарат няколко нощи в дома им, в обора или конюшните, а също и за топли дрехи. Онези от евреите, които са занаятчии, се реваншират за подкрепата, като извършват малки услуги, поправят обувки и дрехи. Решенията на всички евреи вярват, че благодарение на тази подкрепа ще успеят да изкарат зимата (Młynarczyk, Piątkowski, 2007: 75 i n.). Подкрепяйки се взаимно, те се съсредоточават в няколко големи горски лагера. Най-големите от тях са създадени в мястото, наречено Клямоха. Това е голям остров сред блатата в дълбоката гора. Според свидетели там са живели повече от 100 евреи – мъже, жени и деца. Те вегетират в няколко големи и добре затоплени колиби и бункери, като преминават на здрава земя по мостчета, направени от дъски и дървета. Това място дава сигурност, тъй като островът е заобиколен от вода, а това представлява евентуална защита от немците. Лагерът функционира благодарение на помощта на поляците, които помагат на бегълците с храна. Неговите жители, разполагащи с няколко броя огнестрелно оръжие, предприемат най-малко по една въоръжена акция, по време на която вземат храна от намиращия се под немски надзор имот (Langer, 1993: 88; Berendt, 2009: 133 – 144).

Съдбата на хората, които успяват да преживеят ликвидацията на гетата, получава ново развитие през ноември 1942 г. Немците, с пълното съзнание, че в Радомска област се укриват много евреи, предприемат действия с цел „очистването“ на терена. Първото от тях е обявата, че в четири селища на областта (Уязд, Радом, Сандомеж и Шидловец) ще бъдат създадени нови гета, в които евреите биха могли да живеят спокойно. Гарантира се безопасността на всеки беглец, който заяви желанието си да попадне в таква „убежище“. Материалната зависимост и психическите травми водят до това, че много евреи вярват на немците, не виждайки друг шанс за спасение. Скоро се оказва, че повторните гета са капан – в началото на 1943 г. всички пребиваващи в тях лица са депортирани в лагера на смъртта в Треблинка. Същевременно немците започват действия, които целят чрез масиран терор да принудят поляците да не помагат на евреите. В това отношение ключова фигура се оказва водачът на SS и полицията в Радомска област Херберт Бутчер, чието име се чете на всички жандармерийски постове. Той заповядва да бъдат прилагани определени процедури, в случай че в полските домове

бъдат намерени укривани евреи или пък оръжие. И така, всички поляци, живеещи в такъв дом, е трябвало да бъдат разстреляни, като възрастта няма значение. Както показват събитията от следващите месеци, тази заповед е прилагана много последователно, избивани са и деца, и стари хора, екстерминирани са цели семейства. Второ, всички постройки, принадлежащи на избитото семейство – къща, стопански обекти, е трябвало да бъдат запалени и изпепелени заедно с телата на убитите. Стълбът дим, който често се вижда отдалеч, е красноречиво предупреждение за полските земеделци, че ако помогнат по какъвто и да е било начин на евреите, ги чака същата съдба. Запалването на домакинството е доста често явление – то не е прилагано само в случаите, когато сградите се намират в центъра на селището и съществува заплахата от разпространение на пожара върху други обекти. Превръща се в правило обаче след извършването на престъплението, когато угаснат запалените постройки, да ги претърсват, са принуждавани полските земеделци, които намират между камъните и догарящите дъски овъглените останки на своите съседи. Следвоенните спомени на лицата, които са участвали в подобни събития, сочат, че много от тях преживяват травма, която остава до края на живота им. По поръчение на немците извадените от пепелищата кости и останки от телата на избитите не е било възможно да бъдат погребвани на католическото гробище. Те са закопавани в крайпътни ровове, в полето или просто в запаленото домакинство, едва след войната започва тяхната ексхумация и погребване. В селските много консервативни общества невъзможността мъртвият да получи място за вечен покой в осветена земя, е играела много важна роля. Всички споменати действия очевидно са имали за цел да уплашат поляците и да спрат каквато и да е била дори и най-малката помощ за евреите и за членовете на конспиративните организации (Piątkowski, 2009: 13 i n.).

В поредицата от събития на споменатите терени важно място заема започнатата през ноември 1942 г. акция по ликвидация на горските лагери, в които вегетират бегълците от гетата. Хайките, устройвани от жандармите, подпомагани от изпратената от Радом полиция, унищожават ред по ред убежищата, избивайки техните жители. В края на посочения месец немците обсаждат по този начин и лагера Клямоха. Поради ниските температури обграждащото лагера блато замръзва, а това прави възможно достигането на участващите в хайката до неговия център. Издигнатите примитивни постройки са унищожени с гранати, а почти всички евреи са избити на място. Но най-важно е, че поне един жител на лагера е трябвало да бъде заловен жив, за да бъде подложен на убийствен разпит, при който бруталният побой е бил съпроводен с обещания за подаряване на живота. За немците е важно да узнаят имената на поляците, подкрепяли евреите по различен начин, преди всичко давайки им храна. Този тип поведение е норма в посочения

период – почти всяко лице от еврейски произход, заловено от жандармите, е било принудено да издаде персонално полските земеделци, които са се старали да му помогнат. Измъчените физически и психически хора, вкопчвайки се отчаяно и в най-слабата надежда за оцеляване, често издавали на немците нужните сведения. Чрез допълване на тези сведения с данни, предавани от доносниците, е съставен списък на поляците, които, желаейки да спасят своите еврейски съседи, са се противопоставили на окупационния ред. Както вече беше казано, единственото предвидено наказание за такова престъпление е смъртното (Młynarczyk, Piątkowski, 2007: 79 i n.).

При такива обстоятелства немците получават информация за многобройните семейства, които са позволили на еврейските бегълци да ношуват в техните домакинства, давайки им храна и неведнъж топли дрехи. Трябва да се подчертае, че в запазените извори (наистина частично запазени) не са съхранени следи, сочещи, че евреите са се реванширали с пари или ценни вещи. Засвидетелстваната от поляците помощ е черпела сила от алтруизма, подхранен от предвоенното познатство и приятелство. Нека също помним, че въпреки пълното познаване на престъпленията, извършени от немците срещу полското население, никой не си е представял, че евентуални репресии биха могли да засегнат съвсем невинни хора, особено деца. Това е важно, особено когато след разбиването на лагера на остров Клямоха сред полските земеделци се разпространяват слухове за това, че немците знаят имената на лицата, които са помагали на бегълците от гетата. Съхранена е паметта за една жена от еврейски произход, която се появява в едно от селата, за да предупреди поляците за приближаващите репресии. Някои не вярват в тези предупреждения, други остават на място, защото няма къде да избягат. Както показва недалечното бъдеще, заплащат за това с живота си.

Немските репресивни акции срещу поляците в Илжецки окръг започват на 4 декември 1942 г. в село Окул. Жандармеристите идват в намиращото се тук домакинство на тридесет и няколко годишния Франчишек, неговата жена Аниеля и тяхното дете на няколко месеца. Както разказват след войната техните съседи, това семейство е помагало на непозната еврейка, най-вероятно позволявайки ѝ да ношува в техния дом. Немците избиват всички членове на семейството, включително детето, а после запалват цялото домакинство (Piątkowski, 2009: 20).

Два дни по-късно, на 6 декември 1942 г., жандармеристи от поста Гурки Чепелювски извършват ужасно масово престъпление над членовете на четири полски семейства. В сутрешните часове първата група немци се насочва към Чепелюв Стари, обсаждайки домовете на Адам Ковалски, Пьотр Обухевич и Владислав Кошор. В трите обсадени домакинства немците заварват общо 21 души, повечето от които са непълнолетни. Адам Ковалски и неговата жена Бронислава са арестувани в дома си заедно с петте им деца: ше-

стнадесетгодишната Янина, дванадесетгодишния Стефан, четиригодишния Хенрик и нямащия една навършена година Тадеуш (техния четвърти син Ян, който е на повече от 12 години, по това време е при братовчедите им в същото село). Пьотр и Хелена Обухевичови отглеждат четири деца: шестгодишния Владислав, четиригодишната Зофия, двегодишната Янина и родения седем месеца преди представените събития син. Подобно е и семейство Кошорови, което се състои от родителите Владислав и Каролина и техните шест деца: осемнадесетгодишния Александър, шестнайсетгодишния Тадеуш, четиринадесетгодишния Владислав младши, дванайсетгодишния Миечислав, десетгодишната Ирена и шестгодишния Адам. Трудно е да се прецени дали в домовете на семействата Ковалски и Обухевичови жандармите са открили следи от подкрепата, оказвана на евреите под формата на приют и място за нощуване. Знаем обаче, че Адам и Бронислава Ковалски, а също и Пьотр и Хелена Обухевичови са се старали в рамките на възможностите си (а те са били доста скромни) да оказат помощ на евреите от Чепелюв. В дома на Кошорови са открити навярно криещи се в килера двама евреи, за които не разполагаме с персонални данни. Около 13.00 ч. в домашните постройки на Владислав и Каролина Кошорови се разнасят изстрели от автомат. Жандармите избиват в продължение на двадесетина секунди цялото семейство заедно с шестте деца. Екзекуцията е извършена в хамбара, а на място са убити двама евреи, които се е опитвало да спаси полското семейство. После хамбарът е запален. Едно от децата (момче) е застреляно по време на опита си да избяга, а тялото му е довлечено от полето в пламтящата сграда и е хвърлено в пламъците. После жандармите отвеждат семейство Ковалски в дома на семейство Обухевичови и извършват поредната колективна екзекуция. Адам и Бронислава Ковалски, а също и петте им деца, са довлечени под ескорт в двора на техните съседи и са застреляни на влизане в дома им. Няколко немци влизат вътре и със серия изстрели убиват Пьотр и Хелена Обухевичови, а също и техните синове и дъщери. Вероятно няколкото деца не са загинали веднага и са били още живи, когато немците започват да подпалват дома. Един от тях донася от хамбара сноп жито, за да разпали с него огъня. Трябва да се добави, че преди екзекуцията Адам и Бронислава Ковалски започват да молят да не убиват техните деца и да им позволят да напуснат дома. Жандармеристът, който ръководи акцията, проявявайки патологична жестокост, позволява на родителите да изберат едно дете, на което да спасят живота. Изборът пада на дванадесетгодишната Зося. И макар да освобождават момичето, то предчувства, че никога няма да види своите близки. След кратък престой при съседите тя се връща у дома си и загива заедно с родителите, братята и сестрите си (Młynarczyk & Piątkowski, 2007: 95 – 101).

В същото време, докато трае трагедията в Чепелюв, друга група жандармеристи стига до отдалеченото на няколко километра село Рекувка. Тук е

обсадено домакинство, в което живеят две многобройни сродени помежду си семейства. Най-старият представител на рода е вдовецът Пьотр Сkochиляс, който отговаря за домакинството заедно с трите си деца: тридесетгодишния си син Ян, двадесетгодишния Юзеф, четиринадесетгодишната Бронислава, дванадесетгодишната Леокадия. В другата част от дома е семейство Кошорови: Станислав и Зофия (и двамата са на по 40 години) заедно с четирите им деца на възраст от две до десет години: Ян, Миечислав, Мариан и Тереса. Заедно със семейство Кошорови живее и седемдесетгодишната Марианна Кишчинска – тъща на Пьотр. С тях е и десетгодишната Хенрика Кордуля, живееща в съседното домакинство, която е дошла тук да играе с връстниците си. Предвождащият акцията жандармерист бързо взема решение да бъдат доведени на място отсъстващите обитатели на дома. Докато той издава заповедта, към постройките се приближава Юзеф Сkochиляс, който твърде късно разбира, че в родния му дом има немци. Веднага е задържан от жандармеристите. „Претърсиха ме – спомня си след години. – Трябваше да застана с високо вдигнати ръце. Разбрах, че претърсват и жилището, пристройките. Не намериха нищо. Казаха, че сме укривали евреи, и питаха къде са те. Вярно е, че аз и баща ми заедно със семейство Кошорови укривахме евреи от Чепелюв. В продължение на седмица пребивавах у нас две еврейки от Чепелюв, а по-късно още четирима евреи. И по-рано са идвали, ношувах по ден-два, отиваха си и отново се връщаха. Ние ги снабдявахме с храна, давахме им подслон през нощта и т.н.(...) В този ден те не бяха у дома си. Немците намериха книги, писани на еврейски, и това беше достатъчно доказателство за тях. Докато ме разпитваха за евреите, немците опираха пистолет в главата ми, биеха ме и т.н.“. Юзеф успява по-късно да избяга и да спаси живота си, въпреки че жандармеристите стрелят по него. Но скоро немците докарват от съседното село неговия баща на име Пьотр. Скоро след това започват екзекуция. Затворниците на групи са изкарани от къщата и сред викове и побой са подредени до хамбара. Когато започват гърмежите, от съседните сгради притичва отчаяният Томаш Кордуля с надеждата, че ще може да спаси своята дъщеричка Хенрика. Един от немците го задържа на пътя и с викове се опитва да го върне въщи. Когато виковите се оказват недостатъчни, жандармеристът удря мъжа с карабината си по главата, принуждавайки го да се върне. Жените и децата са доведени в хамбара на Сkochилясови, подредени са в редица и са разстреляни с автомат. Последният акт на масово убийство се разиграва няколко часа по-късно. Немците ограбват домакинството на разстреляните, присвоявайки всичко най-ценно. Дрехи, обувки, храна и др. са натоварени върху кола и откарани в поста в Гурки Чепельовские. Хамбарът, в който лежат телата на жертвите, е запален (Młynarczyk & Piątkowski, 2007: 102 – 106).

При такива именно обстоятелства на 6 декември 1941 г. в съседните на град Чепелюв села за това, че са оказали помощ на евреите, са убити 31

поляци и са екстерминирани четири семейства за това, че са оказвали помощ на евреите. Поредицата от ужасни престъпления не свършва. Два дни по-късно жандармеристите от поста в Липско в село Швиешелице обсаждат намиращото се в края на гората домакинство на Франчишек и Мариана Сквирови. От следвоенните признания на свидетели следва, че семейството често е оказвало подкрепа на укриващите се в гората хора, в това число и евреи. Когато жандармеристите обсаждат постройките, се оказва, че в тях е само Мариана с двете си деца: шестнайсетгодишната Ванда и нейния три години по-млад брат. Мариана очаква най-лошото и когато жандармеристите влизат в кухнята, за да ядат, тя заповядва на децата да избягат и да се скрият в гората. Ванда и брат ѝ се измъкват през прозореца и незабелязано стигат до дърветата близо до дома. Не знаем какво се случва в дома на Сквирови, когато жандармеристите откриват бягството им. След известно време те извеждат навън Мариана и ѝ заповядват да извика децата си, които се крият в гората. Когато тази хитрост се оказва безуспешна, майката е отведена в края на гората, където отново я принуждават да повика сина и дъщеря си да се върнат у дома. Тук на смрачаване се разиграва трагедия – един от жандармеристите заповядва на Мариана да си събуе обувките, а после стреля в тила ѝ. Свидетели на това престъпление са нейните деца, скрити в хвойновите храсти на двайсетина метра от мястото на екзекуцията. Въпреки тези травматични преживявания те успяват да намерят помощ и да преживеят войната (Młynarczyk & Piątkowski, 2007: 106 – 108).

На същия ден – 8 декември 1942 г., друга група жандармеристи идва в село Боиско, обсаждайки домакинството на семейство Кричкови. Свидетелските показания сочат, че някои от жителите на това селище са допускали, че Кричкови укриват евреи и че дават убежище на поне няколко души. Един от разговорите по тази тема, проведен на публично място между двама поляци и съпроводен с употреба на алкохол, е подслушан от доносник, който предава информацията на жандармеристите от Липско. Те заварват в обсаденото домакинство Леон Кричка, неговата съпруга Виктория, двете им деца, а също и още двама техни роднини: лелята на Леон – Барбара Стефанек, и мъжа на братовчедка му – Юзеф Чиешелски. Ръководещият акцията немец изпраща един от подчинените си в съседното домакинство, заповядвайки на неговите обитатели да вземат при себе си децата на Кричкови. Това е единственият случай в разгледаната област, при който жандармеристите променят изпълнението на заповедта, която изисква екстерминация на всички членове на семейството, оказало подкрепа на евреи. Когато децата напускат домакинството, немците извеждат на двора всички пълнолетни лица и ги разстрелват на място (Piątkowski, 2009: 20 – 21).

Макар и парализирани от страх, полските земеделци се надяват, че с това събитие ще свърши поредицата от екзекуции, но действителността се

оказва брутална. На 2 януари 1943 г. отряд жандармеристи от Липско идва отново в Боиско, този път отправяйки се към домакинството на семейство Кравчикови. В жилището са застреляни Юзеф, неговата жена Зофия и техният петгодишен син Адам. След екзекуцията къщата е подпалена, като по-рано от нея са изнесени най-ценните предмети. Повод за екзекуцията е събитие, състояло се няколко месеца по-рано. Тогава Юзеф Кравчик среща наблизко в гората криещ се мъж от еврейски произход, ранен в крака. Притежавайки военна подготовка, той помага на избягалия, като му слага професионална превръзка. Скоро евреинът е хванат от немците, които обръщат внимание на раната и принуждават жертвата си да издаде името на поляка, който му е помогнал. За този дребен жест на човешка солидарност Кравчик заплаща с живота на своите близки и със собствения си живот (Piątkowski, 2009: 21).

Стълбът дим, който се извива от горящите постройки на семейство Кравчикови, е наблюдаван с тревога от съседите. Те не допускат, че след миг близо до тях в същото селище ще се разиграе втори акт на трагедията, който ще погълне живота на още хора. В някакъв момент е забелязано как от съседните подпалени сгради тръгва автомобил, като се насочва в посока на разположените по-нататък сгради. След кратко време спира край домакинството на семейство Боричкови. Жандармеристите влизат в къщата, в която тогава се намират четирима души: домакинът Станислав Боричка, жена му Зофия, техният едногодишен син Зигмунт, а също така и дванадесетгодишната му братовчедка Мария. Както си спомня тя след години, един от жандармеристите, говорейки на чист полски език, се обръща към Зофия с думите: „Ти си еврейка! Носила си храна на евреите!“. Трябва да се отбележи, че Зофия Боричка се ражда в еврейско семейство и вече възрастна, променя вероизповеданието си, приема католицизма, женейки се за поляк. Не сме в състояние да потвърдим кога и на кого помага. След като проверяват документите на Мария, ѝ заповядват да избяга, след което с изстрели на пистолет убиват съпрузите и тяхното дете. Съгласно с указанията на процедурата в много подобни случаи немците се готвят да подпалят дома, като преди това изнасят оттам дрехи, обувки и други преносими вещи. След малко се отказват от палежа, вслушвайки се в молбите на другите земеделци, които предупреждават, че силният вятър може да пренесе огъня върху нагъсто подредените постройки в тази част от селището. Жандармеристите приключват своята визита в Боиско, влизайки в дома на Юзеф Боричка – брат на Станислав, който припада при появата им с видими симптоми на сърдечен инфаркт. Когато се връща в съзнание, един от немците се обръща към него с думите: „Не бой се, не сме дошли да убием теб. Убихме брат ти, защото жена му беше еврейка“. Скоро след това Юзеф в прединфарктно състояние е отведен в болницата, където не

успява да се възстанови и умира малко след това вследствие на преживяното (Piątkowski: 2009: 21 – 23).

Следващото престъпление е осъществено също край Боиско около 10 януари 1943 г. Отряд жандармеристи този път обсажда намиращата се недалеч от селото горичка. Отговарящият за нея горски пазач Франчишек Парол не си е вкъщи. Както споменават свидетелите, немците извеждат от дома му неговата жена Геновева заедно с укриващите се двама съпрузи евреи. Те вероятно са разстреляни, а жената е арестувана и после отведена в затвора в Радом. Макар и по-нататъшната ѝ съдба да е неизвестна, под съмнение е дали е дочакала края на войната (Piątkowski, 2009: 158).

Последната известна акция срещу поляци от Илжецки окръг, подкрепящи евреи, се извършва на 11 януари 1943 г. в село Зайончкув. Сутринта жандармеристите от патрула в Гурки Чепелювски обсаждат намиращия се там дом на семейство Воловцови. Главата на семейството – Габриел, не е измежду живите от около година, убит е в концентрационния лагер Аушвиц. Вдовицата му Станислава сама отглежда четирите си дъщери: дванадесетгодишната Янина, десетгодишната Леокадия, тригодишната Бронислава и едва шестмесечната Кажимиера, родена след смъртта на баща си. „Знам от хора – разказва в следвоенните си показания един от съседите, – че семейство Воловцови беше избито за това, че е оказвало помощ на евреи. Сам съм виждал на няколко пъти как жената дава храна и подслон на евреи, криещи се в близката гора. Всъщност тя помагаше на три еврейски деца, които после бяха заловени от хитлеристите в гората и убити на еврейското гробище в Чепелюв. Тя живееше близо до тази гора. Може би хитлеристите бяха получили информация за оказаната помощ на евреите именно от тези деца“. В постройката е доведен също Юзеф Желъонка, женен за сестрата на Мариана Воловиец. След няколко часа немците пристъпили към изпълнение на екзекуцията съгласно схемата, позната от Чепелюв, Рекувка и други селища. Мариана Воловец и нейната сестра са изведени от дома и отведени под ескорт пред хамбара. Най-напред тук са изправени Франчишек Заборски и Юзеф Желъонка. След двадесетина секунди откъм хамбара се разнасят изстрели от пистолет и карабина. Следващият етап от акцията е подпалването на хамбара. Близо час немците стоят край пламтящата постройка, а останалите жандармеристи изнасят от къщата ценни предмети и ги товарят на файтон. От обора и конюшната е изведен живият инвентар. Понеже междувременно покритият със сняг покрив на хамбара пропада и пожарът започва да гасне, жандармеристите се заемат с подклаждане на огъня, хвърляйки в него слама и намерено на двора дърво за огрев. След известно време напускат мястото на престъплението, вземайки със себе си плячкосаното имущество на убитите (Młynarczyk & Piątkowski, 2007: 108 – 110).

Както сочат приложените информации, през декември 1942 г. и януари 1943 г. немците избиват за оказаната на евреите помощ над 50 поляци, живеещи в Илжецки окръг. Списъкът на загубите, свързани с посочената репресивна акция, със сигурност не е пълен, тъй като много от събитията не са оставили никаква следа в документи и спомени на свидетели. Знае се само, че едновременно с обсъдените престъпления жандармеристите от различни постове са провеждали многобройни провокации, имащи за цел да разкрият помагачите на бегълците от гетата. За целта са използвани заловени евреи, склонявани да влизат в полските домове, да се преструват, че се крият в гората, и да молят за помощ. Скрытите в засада немци наблюдават реакцията на поляците и в случай че те дадат храна на евреите или им предложат подслон, са били избивани лицата, проявили милосърдие към преследваните. При такива именно обстоятелства загиват най-малко двама от горските служители в Илжецката гора – Ян Садлос и Ян Глябиш, които дават на евреите малко хляб (Młynarczyk & Piątkowski, 2007: 84 – 85). Списъкът с подобни жертви навярно е по-дълъг. В рамките на цялата акция немците се отличават с крайната си безогледност – техните най-млади жертви са още бебета, а най-старите – хора в силно напреднала възраст. Те се стремят безмилостно до екстерминират цели семейства, като искат да покажат на съседите на избитите, че в случай на противопоставяне на окупационния „закон“ не могат да разчитат на каквато и да е било милост. Трагичните съдби на жителите на Илжецки окръг творят една от най-трагичните страници в историята на оказаната помощ от поляци на хора от еврейски произход (zob. Urynowicz, 2006: 209 – 364). Трябва да се грижим тя да не бъде забравяна.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Броят на жителите на Радомска област, в това число и евреите, се увеличава вследствие именно на преселването на прогонените от немците жители на земите, включени към Райха. Динамиката на промените прави невъзможно събирането на точни статистически данни по тази тема. В изследванията попадаме на информация, според която в споменатата 1940 г. в областта живеят близо 3,1 милиона жители, в това число 360 хиляди евреи. Съществуват и преброявания, според които населението на областта обхваща 2,4 милиона поляци и 400 хиляди евреи.

REFERENCES/ЛИТЕРАТУРА

Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora dla okupowanych polskich obszarów”, 1941, nr 99.

- Berendt, G. (2009). *Rodzina Łodejów*, [w:] A. Namysło (red.), *Kto w takich czasach Żydów przechowuje?...*. *Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*. Warszawa: 133 – 144.
- Berendt, G. (2012), *Żydzi zbiegli z gett i obozów śmierci*, [w:] A. Sitarek, A. Trębacz, E. Wiatr (red.), *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*. Łódź: 121 – 158.
- Cobel-Tokarska, M. (2012). *Bezludna wyspa, nora, grób. Wojenne kryjówki Żydów w okupowanej Polsce*. Warszawa.
- Langer, M. (1993), *Lasy i ludzie. Wspomnienia z lasów starachowickich 1939 – 1945*. Warszawa.
- Młynarczyk, J. A. (2007). *Judenmord in Zentralpolen. Der Disktrikt Radom im Generalgouvernement 1939 – 1945*. Darmstadt.
- Młynarczyk, J. A. & Piątkowski, S. (2007). *Cena poświęcenia. Zbrodnie na Polakach za pomoc udzielaną Żydom w rejonie Ciepiewa*. Kraków.
- Piåtkowski, S. (2008). *Pomoc społeczna i działalność charytatywna w gettach dystryktu radomskiego (1939 – 1942)*. [w:] M. Przeniosło (red.), *Dobroczyńność i pomoc społeczna na ziemiach polskich w XIX, XX i na początkach XXI wieku*, Kielce: 159 – 177.
- Piåtkowski, S. (2009). *Zbrodnie żandarmów z posterunku w Lipsku nad Wisłą na Polakach udzielających pomocy Żydom (1942 – 1943)*. [w:] A. Namysło (red.), *„Kto w takich czasach Żydów przechowuje?...”*. *Polacy niosący pomoc ludności żydowskiej w okresie okupacji niemieckiej*, Warszawa: 13 – 28.
- Piåtkowski, S. (2012). *Udział niemieckiej żandarmerii w eksterminacji ludności żydowskiej Generalnego Gubernatorstwa (na przykładzie północno-wschodniej części dystryktu radomskiego)*, [w:] A. Sitarek, A. Trębacz, E. Wiatr (red.), *Zagłada Żydów na polskiej prowincji*, Łódź: 265 – 277.
- Pohl, D. (2004). *Znaczenie dystryktu lubelskiego w „ostatecznym rozwiązaniu kwestii żydowskiej*. [w:] D. Libionka (red.), *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie*, Warszawa: 39 – 53.
- Seidler, R. (2006), *Deutsche Besatzungspolitik in Polen. Der Distrikt Radom 1939 – 1945*, Paderborn.
- Urynowicz, M. (2006). *Zorganizowana i indywidualna pomoc Polaków dla ludności żydowskiej eksterminowanej przez okupanta niemieckiego w okresie drugiej wojny światowej*, [w:] A. Żbikowski (red.), *Polacy i Żydzi pod okupacją niemiecką. Studia i materiały*, Warszawa: 209 – 364.

Превод от полски: Маргрета Григорова

GERMAN CRIMES AGAINST POLES, ASSISTING JEWS IN THE ILZETZ DISTRICT (RADOM REGION OF THE GENERAL-GOVERNMENT)

Abstract. During the German occupation, the city of Ilja (the capital of the county) and its surroundings were located within the borders of the Radom region, as parts of the Reich General-Government. The Poles living there supported the Jews in different ways, provided them with food, clothes, and gave them shelter. Because of this, the Germans killed more than 50 people from the Ilzetz district, exterminating entire families (along with children and old men) and burning their homes.

Dr. Sebastian Piątkowski

Department of Historical Studies, Radom
Institute of National Remembrance
53, Żeromskiego St.
26 610 Radom, Poland
E-mail: Sebastian.piatkowski@ipn.gov.pl